

גורלו של מוכיח

(ר' ברכיה בירך בן אליקים געציל וספריו)

בשנת תע"ד (1714) נדפס בעיירה גרמנית האלא, בדפוס הגר משה בן אברהם, ספר בן שלושים ושבעה דפים, בשם "זרע בירך שלישי", הכולל חידושים על התורה. המחבר הוא ר' ברכיה בירך בן אליקים געציל, איש פולין, שהיה רב בעיירה קלימינשוב ואחר-כך דרשן ומוכיח בעיירה יאברוב. הוא היה בן-בתו של ר' ברכיה בירך בן יצחק איזיק אב"ד קראקא, מחבר "זרע בירך" ראשון ושני. בשער הספר נאמר על המחבר "שחיבר הרבה... ספרים ויש באמתחתו הכל בכתב קרוב לאלף בויג"ן (קונטרסים) מזה ומזה הם כתובים... וחיבור הלז רק אפס קצה מחבוריו". ר' דוד אופנהיים, אב"ד פראג (החותם "תוך עמי אני יושב פה ק"ק פראג ובמדינת פיהם יע"א ועיני מטיפי על ירושלים עיר הקודש הוב"ב"), כותב בהסכמתו לספר: "ידוע ומפורסם לכל שאין דרכי וטבעי ליתן ידי ואצבעי לכל אדם, אבל על האי גברא רבא. לא נדרתי ולא קאמינא, כי אדם גדול הוא. ומן הראוי לכבודו ולכבוד משפחתו הרמה לצאת חוץ לגדרי".

והנה השאלה הראשונה שישאל הקורא היא, אם המחבר היה אדם גדול כזה, שר' דוד אופנהיים יצא לכבודו חוץ לגדרו ונתן לו הסכמה, ואם היו באמתחתו של המחבר אלף קונטרסים של חיבורים כתבי-יד, למה נדפסו כאן רק שלושים ושבעה דפים? מקצת תשובה על שאלה זו אנו מוצאים בהערה של המגיה, שנדפסה בסוף הספר, וזו לשונה: "אמר המגיה: מחמת גזירת מושל עיר שלא הניח להמחבר הלז לגמר הענין והשליכו אותו אל בית הכלא יושבי חושך באמרם שאין לו רשיון ל"פ [לישב פה] ובקושי שניצל בנפשו על פי השתדלות הקצין פ"ו [פרנס ומנהיג] הזקן מהר"ר יעקב בהר"א, וה' ישלם שכרו בעולם הבא לו ולאשתו שתמיד היה מאוכלי שולחנם".

כאן אנו שומעים על ההרפתקה הראשונה של המחבר, שבא מפולין לאשכנז להדפיס את חיבוריו ובאמצע הדפסת הספר הראשון הושם בבית הסוהר והוכרח להפסיק את ההדפסה, ורק בהשתדלותו של שתדלן ניצל

בגופו. אולם עוד נכוננו לו למחבר הרפתקאות קשות מאלה, ומידי יהודים. על אפיו של המחבר אפשר לעמוד במקצת מתוך פסוק אחד בהקדמתו לספר זה: "הלכתי בעקבי אבותי ולא כתבתי בחיבורים שלי כ"א [כי אם] דבר הקרוב לפשוטה, לא כאותן המחברים ספרים שכל המרבה לספר בהקדמתו על פי שיטת הש"ס והפוסקים ומדרשים, והיא מלאכה ויגיעה בחיפוש ניירות, וזה שנאמר עשות ספרים הרבה אין קץ ולהג הרבה יגיעות בשר, פירוש ספרים כזה רק על פי יגיעות ולא על פי סייעתא דשמיא".

אחר מה שאירע לו להמחבר בהאלא, חזר לפולין, המשיך בתוכחותיו שלקחו את לבות השומעים, עד שפרנס וועד ארבע ארצות, הרופא ר' אברהם יצחק חזק, נתן לו רשות בכתב לדרוש בכל ארצות פולין, בלי שיצטרך ליטול רשות תחילה מאת רב העיר.

בשנת תצ"א (1731) הלך שנית לאשכנז והדפיס בפראנקפורט דאודר ספר "זרע בירך שלישי" חידושי אגדות על מסכת ברכות. אף ספר זה אינו כולל אלא שלושים ושמונה דף ונדפס בלא שער. בספרו זה, דף יד—טו, הוא מעתיק דרך אגב תוכחה אחת מחיבורי התוכחה שלו. תוכחה זו לא זו בלבד שהיא מבארת לנו את אפיו של מוכיח זה, אלא משמשת תעודה היסטורית מחרידה [ודאי גם חד-צדדית] על המצב המוסרי בין השדרות העליונות של יהודי פולין במחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה, סוף תקופת ועד ארבע ארצות. ואלה דברי המוכיח:

"וכתבתי בחיבורי על תוכחה על הרבנים בזמן הזה שיש להם מחיה על ידי שמלויים מעותיהם ברבית, ומזה יש להם פרנסה, ואף על פי כן, כשמחזיקין ישיבה אין מחזיקין לשם שמים כי אם להנאות ממון, שמקבלין מכל א' וא' [אחד ואחד] טאליר ישן, חוץ שאר מתנות שמביאין להם אביהם של הבחורים... ומה שכתוב ובמרבית לא תתן אכלך, נראה לי רמוז על הרבנים, שמביאין להם אביהם של הבחורים בני ישיבה מנחה שלוחה יין שרף או תרנגולים פטומים או גבינה וחמאה, הן כשבאים לפנייהם למשפט מקהילות ומבני כפרים הסמוכות להם מביאין כל אחד ואחד מנחה הגונה... ולא ידעתי מה היתר יש לרבנים וראשי מדינות במה שמקבלין מתנות קודם משפט ואוי לעינים שכך רואות הנהגה הנ"ל.

ויש נוטלין אחר המשפט שכר דיינות כרצונם וכאוות נפשם יותר משכר בטילה והפסד... בזמן הזה שאין לתלמיד חכם שום מלאכה ואין לו הפסד בשעה שיושב בדין, אם כן אסור לו ליקח אף שום פרוטה אחת... הם מקבלין שכר דיינות אפילו אין להם הפסד, ואח"כ באים לחתום הפסק, מוכרח ליתן לו מחדש בעד חתימה. אח"כ בא משרת של הרב ור"מ ואומר לבעל-דין: תן

לנו גם כן שאני משרת של הרב ור"מ, והבטיח לי הרב ור"מ שזה יהיה שכירות שלי, מכל פסק שיחתום הרב אקח אני איזה גדולים, כי הוא לא שילם לי שום שכירות כי אם זאת היא שכירות שלי. מלבד מה שמוכרח הבעל-דין ליתן לשמש התובע לדין כאוות נפשו, ומלבד הסופר שכתב הזמנות ופסק דין תובע ג"כ שכר הרבה. ופעמים יש לבעל-דין הוצאה יותר מתביעות כגון שתובעות לישבע. והארכת בחיבורי על התוכחה, וה' יזכני להדפיס במהרה".

אחר כך הוא עובר לדבר על המוכיחים בזמנו ואומר, שהמוכיח צריך להיות: "מוכיח לשם שמים לא להנאת ממון ואין מחניף לשום אדם, לא לרבנים ולא לראש מדינות, לא כמוכיחים בזמננו הסובבים מעיר לעיר ודורשים תוכחה ואין מוכיחים לרבנים ולא לראשי מדינות כי אם להמוני עם ואחר כך שולחין להקהל ולחברות ולגבאים לצפות את פיהם בזה ובכסף... ותוכחה שיצאה מפיו בודאי אותו תוכחה פסול ואין מתקיים ואין נכנסין באזניו ומבזים את תורתם ומזלזלים תוכחה שלהם בנטילת ידים והולכים לבית כל עושר [=עשיר] ליתן להם מתנה... אותן רבנים וראשי מדינות... למודם שוא ושקר בעו"ה [בעוונותינו הרבים] בחריפות של הבל, ואותו לימוד מאריך הגלות ואותן ספרים שמחברים קצת לומדים בזמנינו בשוא ושקר... אבל על לימוד וספרים כאלה כתיב עשות ספרים הרבה אין קץ".

וכאן הוא בא לדבר על ועדי-הגלילות וראשי המדינות התקיפים ואלה דבריו: "עכשיו שראיתי קצת ראשי מדינות ורבנים כשיש אסיפת הרועים בוועד, קצת מהם נוטלים מתנות מקהילות הבאים לפנייהם למשפט או שבאים בשביל הסכום, איזה ראש מדינה תקיף הנוטל מתנות מן משולחים מכל קהלה וקהלה שולח להשמאים המעריכים לכל קהלה וקהלה להקל על קהלה זו, ואלו משולחים שאין נותנים להם מתנות שולח להכביד כל קהלה וקהלה. ואם כן אותו וועד לא נקרא קודש כי אם קדש בלא וי"ו, מלשון לא תהיה קדש וקדשה מלשון זנות... וזאת ראיתי בדרך בעיני בעברי בגליל אחר, שכמה קהילות כשנסעו לאסיפה להשמאים להעריכם הסכום כרגא דמלכא [מס המלך] וארנוניות, נותנים להם הקהל על הוצאות כמה וכמה אדומים [זהובים] ליתן מתנות לראש מדינה שהוא תקיף ויש לו קרובים תוך השמאים לשלוח להם להקל מהם הסכום משנה העבר. הגם שראיתי רבנים וראשי מדינה טובים שאין נוטלין שום מתנה ושוחז, אך כתבתי על פי רוב... לכן אותן רבנים טובים הנ"ל אוהבים אותי מאד, אבל אלו רבנים המקבלים מתנות הם שונאים אותי בשביל שאני מוכיחם על כל הנ"ל".

ולבסוף הוא מספר מעשה שהיה:

"ואספרה מעשה אשר נעשה בימי הגאון מוהר"ר העשיל ז"ל שהיה אב"ד
 ור"מ דק"ק קראקא והגליל יצ"ו: שנים באו למשפט ממרחקים לפניו,
 והתביעה היה על כמה וכמה אלפים, ובא הנתבע תחלה והביא מתנה
 מאה אדומים חדשים והניח לו על השולחן וביקש ממנו לעמוד לימין
 צדקו ואמר לו: אין אני נותן לאדוני בתורת שוחד כי אם לזכות את הזכאי
 ולחייב לחייב. ולקח ממנו. ואמר: אעשה לך כל הטובות ותבא למחר למשפט.
 בלילה שלח אחר בניו וחתניו ואמר להרבנית מרת דינה ז"ל להכין סעודה
 על בניו וחתניו. וכן עשתה. והכינה סעודה. אחר שאכלו ושתו הוציא מכיסו
 אלו ק' אדומים וסיפר בפניהם אחת אחת עד ק' אדומים. הם סבורים שרוצה
 לחלק להם אותן ק' אדומים ושמחו מאד. אחר זה הניח לכיסו ואמר להם:
 דעו שקראתי אתכם כדי שממני תלמדו וכן תעשו שלא תהיו להוטים אחר
 מתנות כשתהיו מושלים על ישראל, הן שתהיו רבנים או ראשי מדינות,
 כאשר תראו שנתן לי ק' אדומים זהב וידעתי שאותו איש שנתן לי יצא
 ממני בשמחה וטוב לב ולא ידע למחר שאני מחזיר לו ק' אדומים הלז,
 וחלילה לי למכור נשמתי באלף אלפים אדומים זהב כיוצא בזה. בכן כתבתי
 מעשה הנ"ל אשר שמעתי מפיה של אלמנה הרבנית מ' דינה הנ"ל. הגם
 אותו תוכחה שכתבתי הוצאתי בדפוס יותר מעשרים זהובים פולש ומוטב
 להדפיס במקומן איזה דרוש טוב, אך אמרתי בלבי, לא המדרש עיקר כי אם
 המעשה אשר יעשון".

תוכחה אחת זו שנשארה לפליטה ממנו דיה להעמידנו על אפיו של מוכיח
 קנאי זה, שבהכרה גמורה הוכיח לא את ההמונים אלא את המנהיגים
 והרבנים. לא סתם את דבריו, אלא פירש את החטאים, והחטאים הם עוונות
 שבין אדם לחברו, וביחוד עוונות הנשיאים: רבנים, פרנסים ומוכיחים.

מכל חיבוריו נדפסו רק שני חיבורים קצרים אלה, הכוללים ביחד שבעים
 וחמשה דף, ומכל תוכחותיו נדפסה רק זו התוכחה האחת. מה היה גורל שאר
 חיבוריו? הם נגזלו ממנו. ומעשה שהיה כך היה:

בימיו של הגאון ר' שלמה לוריא (הרש"ל), ארבעה דורות קודם למחבר,
 יצא קול פסול על משפחה כבודה אחת. הרש"ל פסק להתיר את המשפחה.
 בימיו של המוכיח ר' ברכיה בירך עדיין היתה המשפחה קיימת, והיו בה
 פרנסים ומכובדים. והנה אמרו עליו על המוכיח, שהוא אמר לפסול מה
 שהתיר הרש"ל. באמת לא כך היה, אדרבה הוא חיזק את היתרו של הרש"ל
 בראיות משלו, ורק בדבר אחד חלק עליו, שהרש"ל אמר בתוך שאר ראיותיו:
 "מסתמא הקול שקר מחמת שזכו להיות מושלים בישראל", ועל זה אמר
 המוכיח: "אין זה ראייה דהא כתב בתוספות יום טוב במפורש, והובא בסוטה

במשנה, בני חורין חפו בעקבא משיחא, המיוחסים יהיו שפילים וממזרים יהיו מושלים בישראל". אולם שמועה זו, שהמוכיח חולק על הרש"ל, ובפרט בעניין הנוגע לייחוסה של משפחה מכובדת, דיה היתה כדי לתת מקום לרבנים לגבות את חובם ממנו. כשנסע המוכיח שנית לבית-הדפוס כדי להדפיס את חיבוריו, עיקף את דרכו ונסע לעיר שידלוב, להתראות עם הרב ר' יהודה ליב אב"ד שידלוב (ואחר כך אב"ד קראקא), שנתן לו פעם הסכמה: "כשבאתי בק"ק שידלוב שלח (הרב הנ"ל) יהודים וערלים וחטפו ממני כל ד' ספרים הנ"ל שהיה יותר מאחד עשר מאות בויגן [קונטרסים], מזה ומזה הם כתובים, שהם כ"ב מאות דפין גדולים כתובים מכל צד. והלכתי אצלו, וחרק עלי שיניו ממש להשמיד ולהרוג, וציוה לשומרים שלא ינחני לזוז מעיר הנ"ל עד שיעשה נקמה גדולה, וכפשע יהיה ביני ובין המות בלילה הזאת. וה' שלח עזרו, שהשומרים נשתקעו בשינה וברחתי משם בלילה עד לק"ק ראקוב. ושמעתי שעל לבושי יפילו גורל ויחלקו בגדי להם, כי חדושים שאדם מחדש המה מלבושי של תלמיד חכם, ואותן לבושים שלי חלקו, זה חוטף וזה רומס ספר זה וזה חוטף ספר זה, ועד הנה מתלבשים בטלית שאינו שלהם, מה שאינו עמל וטורח בלימודו, וכתבתי יותר מכ' שנים... ועכשיו נשארתי ריקם מכל החבורים הנ"ל, ומה שלמדתי מיום הנ"ל מחדש קשה עלי עתקא מחדתה, כי אינו דומה מה שמחדש בנערותו מבזקנותו, שהמה בצערא ויגון ואנחה בטלטולא דגברא".

ולא הסתפקו בזה, אלא הלשינו עליו בפני פרנס וועד ד' ארצות, שנתן לו תחילה רשות לדרוש בכל ארצות פולין, והלה לבש מיד "בגדי נקם וכתב בחימה שפוכה לק"ק יאברוב לקהל בזו הלשון: באשר שהרב הדרשן מ' בירך בוטח בו וביקש לפסול משפחה ולחלוק על רש"ל, בכך לא תתנו לו לינת לילה וחיי שעה שלא יהיה תקומה לנפילתו".

ביגיעה מרובה הצליח אחר כך להוכיח את צדקתו בפני הפרנס, אבל את חיבוריו הנגזלים לא ראה עוד עד עולם. זו לא היתה ההרפתקה האחרונה שלו, כי בנסעו אחר כך לפראנקפורט דאודר להדפיס את חיבורו השני שחיבר מחדש, גנב יהודי בן-לוייתו את כל מעותיו בעיר ליסא ולא נשאר לו במה להדפיס. אולם הפעם חמל עליו ר' ישעיה בן ר' יחיאל מיכל מהאמבורג והלווה לו שש מאות זהובים פוליש להדפסה.

זאת היתה מנת-חלקו של מוכיח מישראל שלא נשא פנים לגדולים שבדורו.